

Duszpasterska troska o religijno-moralne oblicze narodu polskiego w listach abp. Stanisława Nowaka

„Każdy biskup otrzymał wraz z konsekracją podstawową misję wiarygodnego głoszenia słowa, [...] jest bowiem na mocy święceń autentycznym nauczycielem, głoszącym powierzonymu mu ludowi wiarę, którą należy przyjąć i zgodnie z nią kształtować życie moralne”¹ – uczy św. Jan Paweł II. Jedną z podstawowych form wypełniania przez biskupa posługi głoszenia słowa, którymi przez wieki posługiwali się i nadal posługują pasterze, są ich listy pasterskie, kierowane do powierzonego im Kościoła. Właśnie tą formą, i to często, posługiwał się arcybiskup Stanisław Nowak, czwarty biskup diecezjalny częstochowski w okresie przewodniczenia Kościołowi częstochowskiemu w latach 1984-2011².

W swych licznych listach pasterskich do diecezjan, kierowanych z różnych okazji, przedstawił on właściwie całokształt katolickiej doktryny i moralności oraz ich pastoralnych aplikacji w kontekście współczesnych uwarunkowań globalnych i lokalnych. Z pewnością mogą one stać się przedmiotem wielu opracowań.

Natomiast w niniejszej pracy zostanie zaprezentowany szczegółowy aspekt jego nauczania za pomocą listów pasterskich, a mianowicie troska o religijno-moralne oblicze narodu. Swoim pasterskim naucza-

---

Ks. ŁUKASZ POŁACIK – mgr-lic. teologii, prezbiter Archidiecezji Częstochowskiej, wicedyrektor Wyższego Instytutu Teologicznego w Częstochowie, wicedyrektor i wykładowca Studium Liturgii i Muzyki Kościelnej WIT w Częstochowie.

¹ IOANNES PAULUS II, *Adhortatio apostolica post-synodalis de Episcopo ministro Evangelii Iesu Christi pro mundi spe* „*Pastores gregis*” 29, AAS 96 (2004), 863, JAN PAWEŁ II, *Posynodalna Adhortacja Apostolska o biskupie służce Ewangelii Jezusa Chrystusa dla nadziei świata* „*Pastores Gregis*”, Kraków 2003, 71.

² S. NOWAK, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, (LP 1), red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014 oraz S. NOWAK, *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, (LP 2), red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/2, Częstochowa 2014.

niem obejmował wiernych (archi)diecezji częstochowskiej, jednak dokonywało się to poprzez konkretne wspólnoty parafialne, które stanowią przecież podstawowe miejsce głoszenia prawd wiary i moralności³. Te duszpasterskie starania, swoistego rodzaju motywowany wiarą patriotyzm, przybierały w listach abp. Stanisława Nowaka wielorakie przejawy, które warte są zauważenia i wyakcentowania.

Przedmiotem niniejszego artykułu będą więc listy pasterskie (arcy)biskupa Stanisława Nowaka jako rządcy (archi)diecezji w latach 1984-2011. Przybierały one różne określenia, takie jak: „Listy pasterskie”, „Listy biskupa (arcybiskupa metropolity) częstochowskiego”, „Słowo biskupa (arcybiskupa metropolity) częstochowskiego”, „Orędzie biskupa (arcybiskupa metropolity) częstochowskiego”, „Komunikat biskupa (arcybiskupa metropolity) częstochowskiego”, „Życzenia”, „Zaproszenie”, także ze specjalnymi dookreśleniami dotyczącymi czasu bądź poruszanego w tekście problemu⁴.

W niniejszym artykule zostanie podjęta próba przedstawienia wyżej zaprezentowanego zagadnienia w czterech punktach:

1. Troska o ducha wiary w narodzie polskim.
2. Troska o rodzinę polską.
3. Troska o ochronę życia.
4. Przeciwdziałanie największym wadom narodowym.

Od pierwszego orędzia arcybiskupa Stanisława Nowaka na rozpoczęcie posługi z 8 grudnia 1984 roku, gdzie dostrzega niebezpieczeństwo grzechów „przeciw miłości społecznej i solidarności narodowej”⁵, które zajmują dusze polskich katolików, aż po ostatni list z 29 grudnia 2011 roku, wystosowany po ogłoszeniu swojego następcy na urząd arcybiskupa metropolity częstochowskiego, w którym wzywa do bycia mocnymi „w wierze i moralności chrześcijańskiej i zawsze razem ze swoimi pasterzami”⁶, dostrzec można niesłabnące starania o religijno-moralne oblicze narodu polskiego.

³ M. DUDA, *Parafia a świat wartości*, Częstochowa 2004, 160.

⁴ J. KAPUŚCIŃSKI, *Bibliografia Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego dr. Stanisława Nowaka (do 1992 r.)*, VeC 10 (2018), 26-51.

⁵ S. NOWAK, *Orędzie IV Biskupa Częstochowskiego na rozpoczęcie pasterskiej posługi w Kościele Częstochowskim*, LP 1, 19-23.

⁶ TENŻE, *List Arcybiskupa Stanisława Nowaka po ogłoszeniu swego następcy na stolicę arcybiskupiej i metropolitalnej w Częstochowie z dnia 29 grudnia 2011 roku*, LP 2, 312-315.

1. Troska o ducha wiary w narodzie polskim

Pasterska gorliwość przynaglała czwartego biskupa częstochowskiego do nieustannej troski o wiarę powierzonych mu części Narodu Polskiego. Dobitnie oddają to słowa jednego z listów na Boże Narodzenie: „Nie wolno nam budować polskiego domu bez fundamentów, nie opierając się na prawdzie, którą jest dekalog, ewangelia, a dalej społeczna nauka Kościoła. Taki dom wcześniej czy później zawali się i nie da schronienia rodzinie Polaków”⁷. Z lektury listów pasterskich można wysunąć wniosek, że abp S. Nowak poprzez swoje nauczanie ten program wytrwale realizował.

W liście adwentowym z początku swojej posługi⁸ pasterz Kościoła częstochowskiego przytacza fragment znanej pieśni eucharystycznej: „Panie, dobry jak chleb. Niech ziemia nasza stanie się ołtarzem, a chleb Komunią dla spragnionych Ciebie. Niech polska ziemia stanie się ołtarzem”. Owo wyakcentowanie może stać się niejako symbolem pragnienia, aby naród polski wzrastał w wierze i na niej opierał wszelkie swoje dążenia. Pragnienia, które wypływało w każdym niemal liście skierowanym do powierzonych mu ludu na przestrzeni czasu jego posługi biskupiej. Ów obraz Polski jako Ołtarza, na który przychodzi Chrystus, ukazuje, że fundamentu wiary narodu upatrywał w umiłowaniu Eucharystii i aktywnym w niej uczestnictwie. Stanowią o tym choćby rokrocznie wystosowywane listy przed uroczystością Bożego Ciała. „Z troską ogromną o losy Ojczyzny i wszystkich w niej żyjących, bierzemy do rąk biały chleb – znak Chrystusa, który nas umiłował, symbol naszej ludzkiej miłości”⁹. Ukazywał Eucharystię jako sakrament jedności Boga z ludźmi, która stanowi drogę jedności narodu polskiego¹⁰. Najlepiej świadczą o tym specjalne listy wydawane z racji kongresów eucharystycznych w diecezji (Słowo Biskupa Częstochowskiego do mieszkańców Częstochowy przed Kongresem Eucharystycznym w Częstochowie 18 października 1987 roku; Słowo Biskupa Częstochowskiego do mieszkańców Regionu Radomszczańskiego 5 września 1987

⁷ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1995 roku*, LP 1, 154.

⁸ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Adwent 1989 roku*, LP 1, 33.

⁹ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1989 roku*, LP 1, 136.

¹⁰ TENŻE, *Słowo Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego przed Bożym Ciałem 2005 roku*, LP 2, 79-80.

roku; Słowo Biskupa Częstochowskiego do wiernych Regionu Wieluńskiego 2 września 1987 roku; Słowo Biskupa Częstochowskiego przed Rejonowym Kongresem Eucharystycznym do mieszkańców Zagłębia Dąbrowskiego przed Kongresem Eucharystycznym w Dąbrowie Górniczej w Uroczystość Chrystusa Króla 1987 roku; Słowo Biskupa Częstochowskiego do Regionu Częstochowskiego II z okazji Rejonowego Kongresu Eucharystycznego 15 maja 1988 roku¹¹, List na Adwent 2004 roku o przeżywaniu Roku Eucharystii – o Archidiecezjalnym Kongresie Eucharystycznym¹², czy też listy przed rozpoczęciem adoracji Najświętszego Sakramentu: w kościele Sióstr Bernardynek w Wieluniu od 1985 roku, w kościele Najświętszego Serca Pana Jezusa w Sosnowcu od 1986 roku, w kościele św. Apostołów Piotra i Pawła w Zawierciu od 1987 roku, w kościele św. Antoniego z Padwy w Częstochowie od 1997 roku, w kościele św. Jakuba Apostoła w Częstochowie od 2000 roku, w kościele św. Józefa w Częstochowie-Rakowie od 2001 roku, w kościele św. Szymona i Judy Tadeusza w Żarkach-Mieście od 2002 roku, w kościele św. Michała Archanioła w Blachowni od 2005 roku, w kościele Najświętszego Serca Jezusowego w Gorzkowicach od 2005 roku, w kościele NMP Królowej Polski w Radomsku od 2005 roku, w kościele św. Jakuba w Krzepicach od 2006 roku i w kościele Wniebowzięcia NMP w Pajęcznie od 2010 roku¹³.

Obok propagowania kultu eucharystycznego starał się arcypasterz częstochowski zaszczerpić w powierzonym sobie ludzie Bożym umiłowanie krzyża. W swojej posłudze, której hasłem były słowa *Iuxta crucem Tecum stare*¹⁴, ukazywał krzyż jako powszechny i najczytelniejszy znak wiary, nieodłącznie związany z historią i tradycjami naszego kraju. Zachęcał przy tym do klarownych, konkretnych i niosących światu świadectwo gestów wiary. W liście wielkopostnym z 1985 roku pisał: „Podtrzymujcie stare polskie zwyczaje związane z krzyżem. Niech rodzice znakiem krzyża błogosławią swoje dzieci, gdy te rozpoczynają nową drogę życia. Niech rolnicy znaczą ziemię krzyżem na początku pracy. Niech górnicy czynią znak krzyża, zjeżdżając do ciemnych kopalń. Niech nasi sportowcy ze znakiem krzyża rozpoczynają walkę o wieniec sprawności. Proszę gorąco kapłanów, aby punkty katechetyczne oznaczali dużymi krzyżami. Zachęcam do przyozdabiania i odnawiania krzy-

¹¹ TENŻE, *Listy związane z II i III Kongresem Eucharystycznym*, LP 2, 5-27.

¹² TENŻE, *List Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2004 roku o przeżywaniu Roku Eucharystii*, LP 1, 83-88.

¹³ J. KAPUŚCIŃSKI, *Bibliografia Arcybiskupa*, 26-51.

¹⁴ M. DUDA, *Nauczyciel wiary i herold Słowa*, LP 1, 7.

ży przydrożnych i zadbania o estetykę kaplic¹⁵. To umiłowanie krzyża miało także znaleźć odzwierciedlenie w praktykach pobożnościowych, szczególnie związanych z Wielkim Postem. Każdy list na ten okres liturgiczny, począwszy od pierwszego z 1985 roku aż po ostatni z 2010 roku zawiera gorącą, nieraz przynaglającą zachętę do udziału w nabożeństwach Drogi Krzyżowej i Gorzkich Żali, pełnych „polskiej serdeczności”¹⁶, które są najlepszym środkiem „do rozżarzenia duszy żalem za grzechy”¹⁷. Z zachętą do umiłowania krzyża wiąże się też żywo obecny w biskupim nauczaniu motyw Polski zmartwychwstałej. Odkrywanie powiązań, w ogóle częste odnoszenie historii Polski do historii zbawienia, jest szczególnym rysem duszpasterskiej troski abpa S. Nowaka o wiarę narodu. Odwołując się do przemian ustrojowych 1989 roku, pisał, że „w zwycięstwie Polski objawiło się Zmartwychwstanie Chrystusa”¹⁸. Jednak również z niepokojem powtarzał za swoim poprzednikiem, bpem Teodorem Kubiną, że „Polska zmartwychwstała, ale nie zmartwychwstali Polacy”¹⁹. Ten motyw uplastyczniał także w słownych obrazach, jak choćby w przypomnieniu, że głos dzwonów rezurekcyjnych w polskiej tradycji przywołuje do odrodzenia społeczeństwa²⁰. Z kolei w liście na Boże Narodzenie 2010 roku wyrażając radość z faktu przywrócenia uroczystości Objawienia Pańskiego jako dnia wolnego od pracy, przedstawił to święto jako wyjątkowo ważne dla Polaków. Przeszło bowiem dziesięć wieków temu byliśmy narodem pogańskim, a wraz z Chrztem w 966 roku przyszło na nasze ziemie objawienie się Boga – Epifania. Zatem Uroczystość Objawienia Pańskiego to świętowanie Objawienia się Chrystusa Narodowi Polskiemu²¹. Do „życia Chrztem” ciągle zresztą zachęcał w wymiarze nie tylko osobistym, ale i narodowym właśnie, podkreślając, że ziemia polska domaga się ciągłej kontynuacji chrztu²². Przygotowując na przeżycie papieskiej pielgrzymki, wołał: „Gdy za-

¹⁵ S. NOWAK, *List Pastorski Biskupa Częstochowskiego na Wielki Post 1985 roku o czci dla Krzyża Świętego*, LP 1, 256.

¹⁶ Tamże, 254.

¹⁷ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 1996 roku*, LP 1, 301.

¹⁸ TENŻE, *List Pastorski Biskupa Częstochowskiego na Wielkanoc 1990 roku*, LP 1, 391.

¹⁹ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1994 roku*, LP 1, 405.

²⁰ TENŻE, *List Pastorski Biskupa Częstochowskiego na Wielkanoc 1991 roku*, LP 1, 395.

²¹ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2010 roku*, LP 1, 212.

²² TENŻE, *List Pastorski Biskupa Częstochowskiego na Wielkanoc 1988 roku*, LP 1, 385.

stępcą Chrystusa na ziemi, Papież z rodu Polaków, znowu zapyta nas w imieniu Boga o Chrzest: Co zrobiłaś, Polsko, z Chrztom, który «na własnej krwi» przyniósł tysiąc lat temu święty Wojciech – co mu na to odpowiemy? Gdy zapyta nas o to tu, w Częstochowie, w świetle zasmuczonej Ikony Maryi Królowej Polski – jaką damy odpowiedź?”²³.

Zapraszał więc usilnie ordynariusz częstochowski do nieustannego pogłębiania relacji z Chrystusem przez odprawianie regularnej comiesięcznej spowiedzi z racji pierwszego piątku i pierwszej soboty miesiąca, które, jak zauważył „utrwały się w polskiej tradycji”²⁴.

Arcybiskup Nowak nie mógłby w trosce o wiarę narodu nie przedstawić wielkich postaci, które kierują ku ojczyźnie niebieskiej. Przede wszystkim ten „biskup maryjny” (jak sam często siebie nazywał) po wielokroć podkreślał nieocenioną rolę Maryi w dziejach naszego kraju. Regularnie kierował specjalne, krótkie listy na miesiąc maj, zachęcał do pielgrzymowania na Jasną Górę w listach sierpniowych. Wyrażał też zaniepokojenie faktem zmniejszającej się frekwencji na centralnych uroczystościach maryjnych na Jasnej Górze, które były przecież świętem całego narodu²⁵. W specjalnym słowie zachęty przed jubileuszem Roku Świętego 2000 wzywał do odmawiania różańca świętego²⁶.

Bardzo mocno wskazywał też na kult świętych, szczególnie polskich, jako żywych przykładów w dążeniu do świętości. Wskazywał, obok wspomnianego wcześniej św. Jana Pawła II, na m.in. św. Wojciecha, św. Stanisława Biskupa i Męczennika, św. Stanisława Kostkę, św. Brata Alberta, św. Maksymiliana Marię Kolbe, bł. ks. Jerzego Popiełuszkę, św. Faustynę. Tej ostatniej w 1994 roku poświęcił odrębny list na rocznicę beatyfikacji. Podkreślał też polską iskrę przesłania o Bożym Miłosierdziu: „Spełnia się wielkie pragnienie Błogosławionej Siostry Faustyny Kowalskiej, która z ust Pana Jezusa w objawieniach usłyszała polecenie o ustanowieniu święta Miłosierdzia Bożego i obietnice z tym związane. Obietnica dotyczy również miłosierdzia dla Polski. «Polskę szczególnie umiłowałem, a jeżeli posłuszna będzie woli Mojej, wywyższę ją w potęgę i świętości. Z niej wyjdzie iskra, która przygotowuje świat na ostateczne

²³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 1997 roku*, LP 1, 305.

²⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 1999 roku*, LP 1, 313.

²⁵ TENŻE, *Słowo Biskupa Częstochowskiego na miesiąc maj w Roku Maryjnym z dnia 25 kwietnia 1988 roku*, LP 2, 164.

²⁶ TENŻE, *Słowo zachęty do odmawiania dziesiątka różańca przed rokiem 2000 z dnia 28 listopada 1996 roku*, LP 2, 145-146.

przyjście Moje»²⁷. Wskazywał też metropolita częstochowski na piękne przykłady życia błogosławionych ziemi częstochowskiej: bł. Ludwika Rocha Gietyngiera, bł. Maksymiliana Binkiewicza i bł. Marii Kanuty Chrobot oraz wzywał do modlitwy w intencji beatyfikacji Sługi Bożej Anieli Róży Godeckiej²⁸, Teresy Janiny Kierocińskiej, Wandy Malczewskiej i ojca Bernarda Łubieńskiego²⁹.

Zwiastowanie i przygotowanie duchowe wiernych do przeżycia tego wielkiego święta wiary, jakim były pielgrzymki św. Jana Pawła II do Polski, stanowi kolejny rys troski duszpasterskiej arcybiskupa częstochowskiego. Wielokrotnie przed pielgrzymkami papieskimi ogłaszał plan przygotowania. Wielki Post przed pielgrzymką Jana Pawła II z 1987 roku, a zarazem II Narodowym Kongresem Eucharystycznym, ogłosił czasem pokuty i wynagrodzenia za grzechy popełniane przeciw Najświętszemu Sakramentowi, szczególnie za brak udziału w niedzielnej Mszy św. i nieodpowiednie w niej uczestniczenie³⁰. Przed Świątymi Dniami Młodości w Częstochowie apelował o otwarcie swoich serc i domów na pielgrzymów z całego świata³¹. W roku 1997 ogłosił, że przygotowaniem do wizyty papieskiej będą uroczystości eucharystyczne oraz związane z kultem św. Wojciecha, których kulminacją była uroczysta Msza św. odpustowa w kościele św. Wojciecha na Tyśiącleciu w Częstochowie z przyjęciem relikwii³². Po zakończeniu tejże pielgrzymki abp Nowak wystosował do swoich diecezjan odrębny list, w którym ogłosił myśli Jana Pawła II o potrzebie modlitwy, pięknie Kościoła i opiece Maryi programem pracy dla archidiecezji³³. W roku 1999 prosił o dłuższe spotkania z Ojcem św. nie tylko w Częstochowie, ale i w innych miastach.

²⁷ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1995 roku*, LP 1, 410.

²⁸ TENŻE, *List Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego w sprawie rozpoczętego procesu beatyfikacyjnego sługi Bożej Anieli Róży Godeckiej z dnia 29 września 1994 roku*, LP 2, 503-505.

²⁹ TENŻE, *Słowo Biskupa Częstochowskiego o modlitwach w intencji beatyfikacji ojca Bernarda Łubieńskiego z dnia 24 stycznia 1992 roku*, LP 2, 501.

³⁰ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielki Post 1987 roku*, LP 1, 264.

³¹ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1991 roku*, LP 2, 205-208.

³² TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1997 roku*, LP 1, 417.

³³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego po wizycie Ojca Świętego w Częstochowie z dnia 24 czerwca 1997 roku*, LP 2, 320.

Wielkim znakiem zatroskania o ducha wiary jest wzywianie do podtrzymywania i pielęgnowania polskich, katolickich zwyczajów i świąt. Są to wezwania często obecne w pasterskim słowie abpa S. Nowaka. Z niepokojem pisał w 2010 roku: „Zauważalna jest tendencja desakralizowania świąt polskiej i narodowej kultury przesiąkniętej wiarą i sacrum, co gorsza lekceważy się, wyśmiewa i wręcz deprecjuje po naszych wartościach moralnych i naszym chrześcijaństwie opartym na dziesięciu przykazaniach i miłości ewangelicznej sumienia”³⁴. Przypomina jednak też o pięknie spotkania przy wigilijnym stole, łamaniu się opłatkiem i śpiewaniu wspólnie kolęd: „Polsko, Częstochowo, Archidiecezjo, jedyna twoja droga wydeptana tak dokładnie stopami naszych ojców, to do Betlejem droga, droga kolęd, opłatka, wigilii rodzinnej – czyli wiary, nadziei, miłości Boga i człowieka”³⁵. Na święta Zmartwychwstania Pańskiego apeluje o udział w Rezurekcji, gdy „naszym polskim zwyczajem okrążamy kościół trzy razy, kapłan niesie umęczone i uwielbione Ciało Chrystusa w monstrancji, a wierni świeccy, jako przedstawiciele całej wspólnoty parafialnej, podtrzymują jego ręce”³⁶. W sierpniu wzywa do udziału w pielgrzymkach pieszych na Jasną Górę, a tych, którzy nie mogą iść, obliuguje do witania pielgrzymów chlebem i solą oraz służenia im wszelką pomocą. W tymże miesiącu zaprasza też na szczególną pielgrzymkę rolniczą – dożynki. Do tej grupy zawodowej, stanowiącej liczną część wiernych archidiecezji częstochowskiej, kieruje zresztą odrębne listy z racji pielgrzymek do Sanktuarium w Gidlach³⁷.

Doniosłą rolę w krzewieniu wiary widział też abp S. Nowak w rozwoju mediów katolickich, a także w obecności tematów religijnych w mediach publicznych: „Z radością też zauważyliśmy, że telewizja polska w każdą niedzielę łączy nas z Ojcem Świętym, który odmawia Anioł Pański, głosi maryjną katechezę, dostosowana do współczesnych cierpień i radości świata i udziela nam błogosławieństwa”³⁸. W przestrzeni Kościoła lokalnego największą jednak łaskę rozkrzewiania wiary dostrzegał w mediach diecezjalnych: tygodniku katolickim „Niedziela”, miesięczniku dla dzieci „Moje pismo Tęcza”, radiu FIAT, zorgani-

³⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2010 roku*, LP 1, 212.

³⁵ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1996 roku*, LP 1, 160.

³⁶ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielkanoc 1989 roku*, LP 1, 387.

³⁷ TENŻE, *Listy do rolników*, LP 2, 413-418.

³⁸ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1995 roku*, LP 1, 409.

zowanym na potrzeby Światowych Dni Młodzieży, które później stało się rozgłośnią diecezjalną³⁹, oraz radiu „Jasna Góra”. Z racji Niedzieli Społecznego Przekazu wydał dwa listy, w 2002 i 2007 roku⁴⁰. Kierował też specjalne odezwy: „Słowo ogłaszające powstanie katolickiej rozgłośni radiowej FIAT w Częstochowie”⁴¹ z 1992 roku oraz List na 80-lecie „Niedzieli”⁴² i „Słowo zaproszenia Czytelników katolickiego tygodnika „Niedziela”⁴³ na pielgrzymkę na Jasną Górę, w których przedstawia ewangelizacyjną misję tychże mediów.

2. Troska o rodzinę polską

W swoim nauczaniu pierwszy arcybiskup metropolita częstochowski wielokrotnie wzywał do troski o rodzinę, tę podstawową komórkę społeczną, państwową i kościelną⁴⁴. Jego wrażliwość o sprawy rodziny dobrze odzwierciedlają życzenia na Boże Narodzenie 1995 roku: „Podnoszę oplatek nad każdą rodziną – małym Kościołem, życząc jej największych łask i dobrodziejstw od Boga. Czy nas to nie zastanawia, że choć Chrystus narodził się z Maryi Dziewicy, to przecież zapragnął mieć pełną rodzinę, która by Go karmiła, kształciła i wychowywała? Niech naszym rodzinom nie dzieje się krzywda, ani od wewnątrz, ani od zewnątrz”⁴⁵.

W roku 1994 arcybiskup metropolita częstochowski w liście wielkonočnym bardzo dużo uwagi poświęcił rodzinie. Zaznaczył podstawowe zagrożenia dotyczące rodzinę polską: zabijanie życia poczętego, zdrady małżeńskie, rozwody, rozłąka, zaniedbywania w wychowaniu, plaga alkoholizmu i narkomanii, zły wpływ laickich mediów. Wezwał do

³⁹ M. DUDA, *VI Światowy Dzień Młodzieży*, t. II/2, *Organizacja V'90 – IV'91*, Częstochowa 2016, 624.

⁴⁰ S. NOWAK, *Listy związane ze środkami społecznego przekazu*, LP 2, 517-530.

⁴¹ TENŻE, *Słowo Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego ogłaszające powstanie katolickiej rozgłośni radiowej FIAT w Częstochowie z dnia 4 maja 1992 roku*, LP 2, 517-519.

⁴² TENŻE, *List Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na 80-lecie „Niedzieli”*. *Niech „Niedziela” zdobywa świat dla Boga*, z dnia 15 września 2006 roku, LP 2, 525-529.

⁴³ TENŻE, *Słowo zaproszenia Czytelników katolickiego tygodnika „Niedziela” na pielgrzymkę na Jasną Górę z dnia 10 czerwca 1998 roku*, LP 2, 519-520.

⁴⁴ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2011 roku*, LP 1, 116.

⁴⁵ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1995 roku*, LP 1, 155.

prorodzinnego nauczania w szkołach, do pomocy rodzinom wielodzietnym i modlitwy całego narodu za rodziny. Ogłaszając Archidiecezjalny Kongres Rodziny, przedstawił takie zalecenia na rzecz walki o piękno rodziny polskiej:

„1. żeby w maju każda parafia zorganizowała tydzień katolickiej rodziny, na który składać się powinny modlitwy, homilie i konferencje o tematyce życia rodzinnego.

2. Na sobotę, 4 czerwca tego roku, zapraszam przedstawicieli wszystkich parafii, ruchów i stowarzyszeń rodzinnych do archikatedry na Archidiecezjalny Kongres Rodziny.

3. Gorąco zapraszam także wiernych z całej archidiecezji na dzień 2 lipca, do sanktuarium Matki Bożej, Patronki Rodzin w Leśniowie. W sanktuarium tamtejszym zostanie odprawiona uroczysta suma na intencje chrześcijańskich rodzin.

4. Wobec szerzącej się demoralizacji, godzącej w chrześcijański profil rodziny, stanąć musimy z wiarą mocną i pogłębioną, Stąd konieczne wydaje się czytanie katolickiej prasy. Wołam więc z całą mocą: niech w każdym katolickim domu oczekiwanym gościem będzie nasz tygodnik „Niedziela” i „Moje pismo Tęcza”. Znajdziemy tam z pewnością wiele światła do życia w rodzinie według myśli Jezusa i podniet do kierowania się zasadami chrześcijańskimi.

5. Nawołuję wreszcie do aktywniejszego udziału w pracach Parafialnych Zespołów II Synodu Plenarnego. Tematem wszystkich zebrań tego-rocznych jest chrześcijańska rodzina. Synod bowiem, który postanowił sobie uaktywnić katolicki laikat, największą wagę przywiązuje do jej odrodzenia⁴⁶.

Arcybiskup podkreślił przy tym, że „Polska nie będzie mogła cieszyć się prawdziwą wolnością i rozkwitem bez prawodawstwa, które poprzez rodzinę, jej dietność, zdrowie czy wychowanie⁴⁷. Często rozwijał też tę myśl w kontekście nadchodzących wyborów w Polsce, podkreślając dyskretnie, acz stanowczo, że osoba wierząca powinna wybierać tylko kandydata, który przedstawia program mądry, dalekowzroczny i moralny. „Nie mogą kierować naszym krajem ludzie, którym nie zależy na życiu i pełnym rozwoju człowieka, również i religijnym⁴⁸”.

⁴⁶ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1994 roku*, LP 1, 406.

⁴⁷ Tamże, 406.

⁴⁸ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 2001 roku*, LP 2, 234.

Z troską o rodzinę nieodłącznie wiąże się troska o dzieci. Arcybiskup Nowak zaznacza, że małżeństwo w pełni staje się rodziną jedynie otwierając się na dar potomstwa. Do najmłodszych kieruje nawet specjalne listy, jak choćby „Słowo do dzieci z okazji pielgrzymki dorocznej w intencji misji z 2001 roku”, „List wielkopostny do dzieci z 1993 roku” czy „List adwentowy do dzieci swojej diecezji z 1994 roku”. Ten ostatni szczególnie wart jest przedstawienia, bowiem w prostych słowach biskup częstochowski daje tam program przygotowania do świąt dla całej rodziny. Zachęca, aby dzieci w swoich rodzinach raz w tygodniu inicjowały spotkanie modlitewne, w którego skład miały wchodzić:

- modlitwa rodzinna (przynajmniej dwie osoby),
- fragment Ewangelii niedzielnej,
- zapalona świeca, która stanie się w ten sposób Waszą rodzinną świecą adwentową.

Co więcej, dzieci miały pochwalić się później zrealizowanym zadaniem, wysyłając do Ks. Biskupa rysunek przedstawiający ich rodzinę na modlitwie⁴⁹. Tym samym pokazuje, że modlitwa jest podstawowym składnikiem jedności rodzinnej. Zachęcał także rodziców do wspólnej modlitwy i rodzinnego rozważania Słowa Bożego. „Nikt i nic nie zastąpi dobrego słowa Bożego, płynącego z serc wierzących i kochających rodziców”⁵⁰. Motywował przy tym do dialogu religijnego z dziećmi, nazywając te działania tworzeniem w domu „atmosfery Świętej Rodziny” i oczywiście do wspólnej Mszy św. w Dniu Pańskim.

Nawiązując do tajemnicy Bożego Narodzenia, upomina się także abp Nowak o dzieci mało kochane, niekochane i źle kochane. Zaczynając od prawa do życia dzieci poczętych, pokazywał też dramat tych narodzonych, ale odrzuconych. W 1992 roku pisał o tym, że coraz częściej słyszy się o dzieciach bitych i maltretowanych, doświadczonych przez agresję i alkoholizm rodziców⁵¹. Temat ten niepokoił jego pasterskie serce przez cały okres posługi. Ukazywał zło wynikające z rozpadu rodziny, rozwodów, przez które najbardziej cierpią dzieci⁵². Wzywał do długofalowej wrażliwości na biedę dzieci głodnych i porzuconych. Ale

⁴⁹ TENŻE, *Adwentowy List Księdza Biskupa do dzieci swojej diecezji z 25 listopada 1991 roku*, LP 2, 393-394.

⁵⁰ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1986 roku*, LP 1, 126.

⁵¹ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1992 roku*, LP 1, 147.

⁵² TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2006 roku*, LP 1, 195.

dostrzegał jeszcze inną stronę krzywdy czynionej dzieciom. Niszcząca rodzinę jest też sytuacja, w której dziecko staje się „bożyszczem” rodziców, uprzedmiotowieniem ich własnych, często niespełnionych planów i ambicji. Zauważa też, że każda krzywda zadana dziecku, to jednocześnie wielka krzywda wobec Dzieciątka Jezus⁵³.

Do niepokojącego zjawiska, zagrażającego rodzinie, zaliczał metropolita częstochowski opuszczanie granic kraju przez coraz większą liczbę rodaków. Wśród wielu przyczyn potępiał tę najczęstszą: emigrację zarobkową. Zaznaczał, że pociąga to za sobą nierzadko rozdzielenie całych rodzin, które tracą przez to coś niebywale cennego, czyli wzajemną obecność. Upominał się o „świętą miłość kochanej Ojczyzny”, która jest przecież wspólnotą rodzinną Polaków⁵⁴. Jednak zagrożenia samotnością upatrywał nie tylko w rozdzieleniu migracją, ale też w sytuacjach, gdzie gonitwa za pieniądzem, karierą czy też brak porozumienia i konflikty powodują, że choć rodzina mieszka pod jednym dachem, to jej członkowie stają się sobie obcy i osamotnieni⁵⁵.

Oprócz wspomnianych wcześniej spoiw życia rodzinnego, jakimi są niedzielna Msza św. i wspólnotowa modlitwa, zachęcał abp Nowak do innych, domowych i rodzinnych form pobożności. Zapraszał wiernych do uczczenia krzyża, który powinien stać się „swoistego rodzaju ołtarzem domowym, przy którym skupia się rodzina na modlitwę”⁵⁶. Wskazywał na potrzebę rodzinnych wyjazdów nie tylko o charakterze świeckim, ale też jako pielgrzymek do polskich sanktuariów maryjnych i pasyjnych, których przecież tak wiele w naszej Ojczyźnie⁵⁷. Możliwości rozwoju życia wiarą upatrywał też w czytaniu katolickiej prasy i pozycji książkowych, obecności w domach katolickich mediów. W dobie peregrinacji Obrazu Jezusa Miłosiernego czy Relikwii Krzyża św. Zachęcał, aby wspólne czuwanie w rodzinach parafialnych rodziło w rodzinach domowych zwyczaj wspólnego odmawiania dziesiątki różańca czy Koronki

---

⁵³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1996 roku*, LP 1, 160.

⁵⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 2007 roku*, LP 1, 356.

⁵⁵ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1984 roku*, LP 1, 120.

⁵⁶ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielki Post 1985 roku*, LP 1, 256.

⁵⁷ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2006 roku*, LP 1, 196.

do Bożego Miłosierdzia⁵⁸. Zapraszał przy tym, by przyjmując kopię obrazu Jezusa Miłosiernego byli obecni wszyscy domownicy i wspólnie się modlili. „Uradowanie się tym nawiedzeniem i szeroko otwórzcie drzwi Waszych domów i serc Jezusowi”⁵⁹.

Troska o rodziny przybierała bardzo często skonkretyzowaną formę. W Wielkim Poście zachęcał, by bogate rodziny brały w „duchową opiekę” rodziny uboższe, także by skarbonka jałmużny wielkopostnej stała się rodzinnym znakiem solidarności z bardziej potrzebującymi⁶⁰. Po tragicznej w skutkach trąbie powietrznej z 2007 roku, która przeszła w okolicach Skrzydlowa, Adamowa i Hub, Ksiądz Arcybiskup apelował o pomoc poszkodowanym rodzinom, zaznaczając, że strata domu to dla rodziny wielki ból⁶¹. Z kolei powołując do istnienia Parafialne Zespoły „Caritas” w 2000 roku, zachęcał, aby otoczyły one opieką rodziny wielodzietne i ubogie, a szczególnie dzieci i młodzież z tychże. Zachęcał też rodziny do pogłębionej formacji, dzielenia się wiarą i rozwoju ducha ewangelizacji poprzez wstępowanie do ruchów rodzinnych: Domo-ego Kościoła, Ruchu Rodzin Nazaretańskich czy Przymierza Rodzin „Mamre”⁶².

Widział wreszcie rodziny jako środowiska wzrastania nowych powołań do służby Bożej. Nazwał rodzinę „pierwszą katedrą, w której rodzą się kapłani”. Tylko rodzina pobożna, kochająca może być właściwą glebą do wzrostu powołania. Miłość świeckich do Chrystusa i Kościoła przekłada się bezpośrednio na liczbę i jakość kapłanów. Podkreślał też, co w kontekście współczesności brzmi prorocko, że brak odpowiedniej liczby duchownych jest symptomem choroby duchowej rodzin⁶³.

---

⁵⁸ TENŻE, *List Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego do kapłanów, osób konsekrowanych i katechetów przed rozpoczęciem peregrynacji Obrazu Jezusa Miłosiernego w Archidiecezji Częstochowskiej z dnia 30 października 2002 roku*, LP 2, 155.

⁵⁹ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2003 roku*, LP 1, 183.

⁶⁰ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 2002 roku*, LP 1, 325.

⁶¹ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 2007 roku*, LP 2, 251.

⁶² TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2006 roku*, LP 1, 95.

⁶³ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 2009 roku*, LP 1, 465.

3. Troska o ochronę życia

Za każdym „nie” wypowiedzianym w wyniku wysiłku rozróżnienia dobra i zła, kryje się wielkie „tak” uznania godności i niezbywalnej wartości każdej poszczególnej i niepowtarzalnej istoty ludzkiej powołanej do istnienia⁶⁴. Ta opinia, wyciągnięta z zakończenia instrukcji *Dignitas personae* Kongregacji Nauki Wiary wydaje się dobrze motywować wielką troskę o życie poczęte, jaką zawarł w wielu swoich listach pasterskich abp Stanisław Nowak, jego wyraziste i zdecydowane „nie” dla kultury śmierci oraz przyzwolenia na jakiegokolwiek praktyki godzące w sam początek ludzkiego życia.

Sam zresztą odwoływał się w swoich pasterskich pouczeniach do wspomnianej instrukcji dwukrotnie, najpierw w Liście na Boże Narodzenie 2008 roku, a później na Wielki Post 2009 roku. Cytował przy tym fundamentalne zdanie dokumentu: „Istota ludzka powinna być szanowana i traktowana jako osoba ludzka od chwili swojego zaistnienia do naturalnej śmierci⁶⁵”. Ta myśl towarzyszy jego duszpasterskim zmaganiom o ochronę życia ludzkiego w całym okresie biskupiej posługi. Już w drugim jej roku do przyczyn zagrożenia istnienia człowiek zalicza nieczystość i złe podejście do źródeł życia – unikanie potomstwa i zabijanie nienarodzonych⁶⁶. List wielkopostny 1991 roku w całości poświęca trosce o ochronę życia. Alarmował wręcz, że gdy Polacy cieszą się pełną suwerennością, w kraju wciąż obowiązuje ustawa aborcyjna z 1956 roku, w wyniku której giną miliony niewinnych istnień ludzkich. Obnażył też samo pojęcie aborcji, w mentalności większości społeczeństwa nazywanego niepozornie zabiegiem, określając ją „zbrodnią szczególnie wyrafinowaną”⁶⁷, bowiem ofiara nie może bronić się nawet płaczem. Poszkodowaną zostaje także kobieta, bowiem przerwanie ciąży to wystąpienie przeciwko macierzyństwu, które jest otwarte na życie. Człowiek dokonując aborcji, czyni wielki grzech przeciwko Stwórcy,

⁶⁴ CONGREGATIO PRO DOCTRINA FIDELI, *Instructio de Quibusdam Scientiae Bioethicae Quaestionibus „Dignitas personae”* 37, AAS 100 (2008), 887, KONGREGACJA NAUKI WIARY, *Instrukcja „Dignitas personae” dotycząca niektórych problemów bioetycznych*, Kraków 2009, 11.

⁶⁵ S. NOWAK, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2008 roku*, LP 1, 204.

⁶⁶ TENŻE, *Słowo Biskupa Częstochowskiego na Adwent 1985 roku*, LP 1, 25.

⁶⁷ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielki Post 1991 roku*, LP 1, 277.

bowiem przekreśla Boży plan. Bóg czyni życie świętym, powołując każdego do nadprzyrodzonej. Nie ma tu mowy o jakimkolwiek usprawiedliwieniu. Abp Nowak przypomina, że aborcja osłabia naród Polski, a każdy powód czy ekonomiczny, czy społeczny za aborcją jest fałszywy i krótkowzroczny. Kraj, w którym panuje prawo proaborcyjne, gdzie panuje „psychoza antydzietności” szybko traci swoją dynamikę i stopniowo wymiera⁶⁸. Szczycąc się coraz większym postępem cywilizacyjnym, kultem człowieka, erą humanizmu, jednocześnie niszczy się to co najcenniejsze i najbardziej bezbronne – nowe życie. Przypomina to więc nie nowoczesną, demokratyczną cywilizację, a cywilizację barbarzyńską i pierwotną, gdzie rację miał tylko silniejszy⁶⁹. W 1993 roku zostaje przyjęte w Polsce prawo dopuszczające aborcję tylko w trzech przypadkach (zagrożenie życia matki, nieodwracalne upośledzenie płodu, podejrzenie zajścia w ciążę w wyniku gwałtu). W ogóle w nauczaniu biskupim bardzo wyraźnie odbija się historia prac parlamentarnych związanych z prawem aborcyjnym. W 1997 roku, rok po wprowadzeniu poprawki umożliwiającej przerwanie ciąży także z powodów ekonomicznych, przestrzegali biskup częstochowski: „Fatalna i szkodliwa ustawa aborcyjna stwarzać może obywatelom, którzy są katolikami, jedynie możliwości popełnienia tego z gruntu złego czynu. [...] Błagam Was, drogie matki i ojcowie, mężczyźni i kobiety, nie przyjmujcie nigdy, w żadnym wypadku, tej możliwości bezkarnej zbrodni, jakie wam daje prawo aborcyjne. Prawo państwowe was nie przymusza do takich czynów, a Kościół największą karą, wykluczenia ze wspólnoty Kościoła, tego surowo zabrania. Nie może też przyjąć prawa tak zwanej aborcji chrześcijański lekarz i pielęgniarka. Nic dziwnego, że w tylu miastach polskich, a nawet w województwach, lekarze i pielęgniarki szpitali, kierując się racją wiary, a nawet racją czysto ludzką, narodową, a także honorem i przysięgą zawodową – wypowiadają stanowcze „nie” dla aborcji. Oczekuję i ja ciągle, z nadzieją na głosy naszych szpitali”⁷⁰. 27 maja 1997 roku Trybunał Konstytucyjny orzekł o niezgodności tejże poprawki i przywrócił prawo z 1993 roku⁷¹.

⁶⁸ Tamże, 288; S. NOWAK, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 2004 roku*, LP 1, 445; S. NOWAK, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2009 roku*, LP 1, 208-209.

⁶⁹ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1996 roku*, LP 1, 159.

⁷⁰ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 1997 roku*, LP 1, 304-305.

⁷¹ Dz.U. 1997 nr 157 poz. 1040.

W walce o obronę życia ludzkiego abp Nowak podkreślał zło moralne antykoncepcji, sterylizacji czy sztucznej inseminacji. Dostrzegał także tragedię samobójstwa, które dotyka wielu ludzi młodych⁷². Znaczną uwagę w swoich listach pasterskich poświęcił piętnowaniu idei metody *in vitro*. Tylko Bóg jest Panem życia, Tym, który może zdecydować o jego początku. Tak też pojmowane życie jawi się jako dar, a nie jako produkt. Tymczasem procedura *in vitro* nosi znamiona „produkcji” człowieka. Kolejną wątpliwość moralną budzi brak poczęcia poprzez akt małżeński otwarty na dar życia. Nie do zaakceptowania jest także selekcja najlepiej rokujących embrionów, gdy pozostałe, gorsze, zostają uśmiercone⁷³.

Eutanazję określił mianem „postrachu naszych czasów”⁷⁴. Przyczynę rozwoju procedury eutanazji dostrzegał w laicyzacji społeczeństwa. Człowiek, który wyrzekł się Boga, przestał Go potrzebować, u schyłku życia nie widzi żadnej perspektywy. Dlatego jedynym rozwiązaniem jest zaoferowanie „łagodnej śmierci” jako definitywnego końca życia. „Nie ludźmy się! Laicyzacja wiedzie ludzkość w bezmiary beznadziei. Garnijmy się wciąż do Boga”⁷⁵. Zachęcał przy tym całe społeczeństwo do odważnego protestu przeciwko próbom zabijania chorych i starszych⁷⁶.

Czwarty biskup częstochowski ukazywał też konkretne środki i sposoby obrony istnienia ludzkiego na wszelkich jego etapach. Tworzył miejsca ochrony życia. W liście adwentowym z 1989 roku ogłasza zaistnienie Domu Samotnej Matki i Dziecka w Żarkach-Mieście, w liście na Boże Narodzenia 2008 roku powstanie „Okna życia błog. Edmunda Bojanowskiego” przy klasztorze Sióstr Służebniczek Starowiejskich, a w listach na tydzień Miłosierdzia z lat 1998 i 1999 wzywał do wsparcia odbudowy Domu Dobroczynności Caritas w Częstochowie, gdzie schronienie znalazły samotne matki z dziećmi. Zwracał też uwagę na potrzebę szczególnego uszanowania kobiety w stanie błogosławionym, a także

⁷² S. NOWAK, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 2009 roku*, LP 1, 362.

⁷³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2011 roku*, LP 1, 117.

⁷⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 2008 roku*, LP 1, 359.

⁷⁵ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2010 roku*, LP 1, 112.

⁷⁶ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2008 roku*, LP 1, 105.

rzeczywistej i serdecznej pomocy kobietom z tzw. „niechcianą ciążą”⁷⁷. Rodziców, którzy z przyczyn biologicznych nie mogli mieć własnych dzieci, zachęcał do adopcji, do przyjęcia dzieci opuszczonych i dokonania tym samym aktu miłosierdzia⁷⁸. Propagował bardzo intensywnie chrześcijańską odpowiedź na in vitro, czyli naprotechnologię. Ubolewał, że ta metoda w Polsce nie może się przebić do świadomości społeczeństwa z powodu negatywnego przekazu mediów⁷⁹. W kwestii ochrony życia ludzkiego u jego schyłku chwalił działalność tworzącego się ruchu hospicyjnego i domów opieki nad osobami starszymi i chorymi⁸⁰.

Abp Stanisław Nowak wystosował dwie odezwy poświęcone wyłącznie kwestii obrony świętości życia (z lat 1992 i 1996)⁸¹. Troska pasterza Kościoła częstochowskiego o ochronę życia ludzkiego od poczęcia do naturalnej śmierci przebija się jednak przez wiele zdań skierowanych do swoich diecezjan, a także i w innych listach. Żywo reagował na wszelkie pozytywne i negatywne zmiany w prawodawstwie polskim, przekazy medialnym czy myśleniu społecznym. Wciąż aktualne pozostaje jednak zobowiązanie, jakie zadał wiernym, przywołując śluby jasnogórskie kardynała Wyszyńskiego: „Kościół też każe nam przyrzekać największy wysiłek dla ratowania życia ludzkiego: «Gotowi jesteśmy raczej śmierć ponieść, aniżeli śmierć zadać bezbronnym» – brzmiały śluby jasnogórskie. Przejęli się tym ślubem Polacy [...]. Ale czy ślub ten został już dogłębnie wypełniony? Co by kazał jeszcze ślubować wielki Prymas, gdyby musiał oglądać tak jak my w dzisiejszych czasach spadek urodzin w Polsce, stosowanie antykoncepcji jako coś naturalnego, a także cały przemysł służący zmysłowości, egoizmowi i panseksualizmowi?”⁸².

---

⁷⁷ Tamże, 105.

⁷⁸ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielki Post 2010 roku*, LP 1, 370.

⁷⁹ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2011 roku*, LP 1, 117.

⁸⁰ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2008 roku*, LP 1, 105.

⁸¹ TENŻE, *Listy związane z rodzinami*, LP 2, 421-423.

⁸² TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 2005 roku*, LP 1, 192.

4. Przeciwdziałanie największym wadom narodowym

Swoją pasterską troskę o dobro moralne i duchowe narodu polskiego abp Stanisław Nowak wyrażał nie tylko poprzez kształtowanie odpowiednich postaw moralnych i religijnych, ale także przez zauważenie, piętnowanie i zapobieganie rozwojowi głównych wad społeczeństwa polskiego.

W liście pasterskim skierowanym do diecezjan na Adwent 2005 roku abp Nowak, przytaczając Jasnogórskie Śluby Narodu Kardynała Stefana Wyszyńskiego, wyliczył główne wady narodowe: „lenistwo, lekkomyślność, marnotrawstwo, pijaństwo i rozwiązłość”⁸³. Niejako uwspółcześniając przesłanie Ślubów Prymasowskich, dodał: „Dziś można zauważyć nowe jeszcze problemy moralne i cierpienia społeczne, z którymi trzeba podjąć walkę np. narkomania, seksualizm, bezrobocie”⁸⁴.

W lenistwie arcybiskup Nowak widzi zagrożenie szczególnie w sensie duchowym, jako stanu, w którym człowiek oddala się od Boga. Nierzadko w tym kontekście pojawia się jego swoiste określenie: „niechęjstwo”. Lenistwo prowadzi do pesymizmu życiowego, uczucia przygnębienia, które w jednym z listów wielkanocnych nazywa w języku teologii ascetycznej „smutkiem duchowym”⁸⁵. Ów smutek, nazywany przez ojców Kościoła „ósmym grzechem głównym”, to wynik zaniechania konsekwentnych działań duchowych po jakimś zrywie, np. odbytych rekolekcjach czy choćby spowiedzi przedświątecznej. Stąd też potrzeba „stałego ducha pokuty”⁸⁶, który jest możliwy, ponieważ prawo trudu i ofiary zostało wręcz zadane człowiekowi na samym początku jego historii, a realizacja tego prawa prowadzi do naprawy życia swojego i całego narodu⁸⁷. Kolejnym, długofalowym, często w sensie społecznym, wynikiem duchowego lenistwa jest niechęć do walki z trudnościami żywymi. W liście wielkanocnym z 1998 roku, kierowanym do wiernych w dobie nierozwiniętej wciąż gospodarki wolnorynkowej i wynikają-

⁸³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2005 roku*, LP 1, 90.

⁸⁴ Tamże, 90.

⁸⁵ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 1998 roku*, LP 1, 420.

⁸⁶ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielki Post 1990 roku*, LP 1, 274.

⁸⁷ Tamże, 275.

cych z tego faktu problemów Polaków, arcypasterz przestrzegał przed zbyt łatwym poddaniem się wobec trudności ekonomicznych. Siłę do ich przewyciężenia upatruje w konsekwentnym umacnianiu ducha wiary w Zmartwychwstałego. Tak też nieustanna praca nad sobą jednostki buduje ducha całego narodu. W liście na miesiąc sierpień 1989 roku daje bardzo konkretny sposób przewyciężenia lenistwa osoby, które przekłada się na siłę ogółu, wzywając wiernych „żeby udać się do świętej Częstochowy w duchu pokuty, poczuciu braterstwa, w gotowości na wszelkie niewygody, trzeba pokonać ducha lenistwa”⁸⁸. Pielgrzymka, w myśl powyższych słów, szczególnie w roku przemian ustrojowych, stanowi duchowy sposób mobilizacji całego narodu w walce z lenistwem duchowym i pesymizmem społecznym.

Kolejną wadą narodową, której przejawy wielokrotnie piętnuje w swoim nauczaniu metropolita częstochowski, jest pijaństwo. Przywołując słowa Zbawiciela z Ewangelii według św. Łukasza: „Uważajcie na siebie, aby wasze serca nie były ociążałe wskutek obżarstwa, pijaństwa i trosk doczesnych, żeby ten dzień nie przyszedł na was znienacka, jak potrzask” (Łk 21, 34-35), ukazuje nadużywanie alkoholu jako jedną z podstawowych przyczyn dezintegracji rodziny⁸⁹. To prowadzi z kolei do dramatu dzieci, jako całkowicie bezbronnych wobec uzależnienia ich rodziców. Dramat ten przybiera nie tylko formę zewnętrzną, ale także odciska się na życiu duchowym⁹⁰. Konsekwentnie pyta więc arcybiskup swoich diecezjan o młodzież. „Niestety, zbyt często nie umiemy jej kochać – a godna jest tego. Karmimy ją alkoholem, narkotykami, pornografią, dyskotekami, tanimi używkami i pieniędzem”⁹¹ – pisze w sierpniu 2001 roku. Używa przy tym często bardzo sugestywnych obrazów: „Alkoholizm jak rak wyniszcza więzy narodowe i społeczne. Stoi mi wciąż przed oczyma obraz młodych ludzi przed gospodą, bijących się po pijanemu, w czasie gdy w kościele z okazji odpustu śpiewano nieszpory”⁹². Szczególnie w późniejszych latach posługi pasterskiej arcybiskup Nowak kieruje też uwagę na nowe zagrożenie dotyczące głównie ludzi młodych, jakim są współczesne uzależnienia, a szczególnie narkomania.

⁸⁸ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1989 roku*, LP 2, 198.

⁸⁹ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Adwent 1990 roku*, LP 1, 35.

⁹⁰ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Adwent 1987 roku*, LP 1, 29.

⁹¹ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 2001 roku*, LP 2, 235.

⁹² TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1988 roku*, LP 2, 195.

„Co gorsza, do nałogu alkoholizmu i nietrzeźwości dochodzi w naszych czasach jeszcze zgubniejsze uzależnianie się od narkotyków”⁹³. „Młodzi nie kochani lub źle kochani nawet przez najbliższych, stają się łupem handlu narkotykami i łatwo dostępnymi punktów sprzedaży alkoholu”⁹⁴.

Jednakże to w alkoholizmie abp Nowak widzi jedną z głównych przyczyn braku miłości rodzinnej, który degeneruje młode pokolenie. Dobro rodziny jednoznacznie odnosi do dobra wspólnego, jakim jest Ojczyzna. Na progu przewodniczenia Kościołowi częstochowskiemu pisał: „Ten sierpniowy apel o abstynencję i trzeźwość ma jeszcze uzasadnienie patriotyczne. W naszym stuleciu upłynęło zbyt wiele krwi w związku z wojnami światowymi i powstaniem warszawskim. Miesiąc ten przypomina nam czasy, kiedy naród polski był poniżany i upokarzany. Dziś poniża i wyniszcza nas alkoholizm”⁹⁵. Pijaństwo wprost nazywał bólem zadany Ojczyźnie i grzechem, wielokrotnie apelując do władz państwowych i samorządowych o ograniczenie punktów sprzedaży alkoholu, które stają się „okazją fatalnego w swoich skutkach rozpijania Polski”⁹⁶. Natomiast walkę o zmniejszenie miejsc, gdzie dostępne były napoje alkoholowe, określał jako „patriotyczny czyn”⁹⁷.

Swoją pasterską troskę pokazywał, dając w swych listach skonkretyzowane idee przeciwdziałania nałogom i ich następstwom. Jednak wszystkie te działania jedno miały źródło, a była nim głęboka wiara i szczerza pobożność. Wiele listów na Adwent i Wielki Post oraz wszystkie listy sierpniowe zawierały mocną zachętę, nieraz wręcz nakaz abstynencji. Wzywał też pasterz częstochowski do podjęcia zobowiązań niepicia alkoholu oraz niepodawania go innym w intencji trzeźwości narodu i jako wynagrodzenia za grzechy pijaństwa. Na Adwent 1987 roku zapowiedział, że wraz z kopią Cudownego Obrazu Matki Bożej Częstochowskiej rodzinom będzie przekazywana Księga Bractwa Trzeźwości im. św. Maksymiliana Marii Kolbego. Zachęcał przy tym gorąco do wpisywania tam swoich zobowiązań abstynenckich w formie cza-

---

⁹³ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 2003 roku*, LP 2, 236.

⁹⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1997 roku*, LP 1, 163.

⁹⁵ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1985 roku*, LP 2, 185.

⁹⁶ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1999 roku*, LP 2, 231.

⁹⁷ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1997 roku*, LP 2, 221.

sowej lub dozgonnej⁹⁸. Zapraszał także do wstąpienia w szeregi Krucjaty Wyzwolenia Człowieka, zainicjowanej 8 czerwca 1979 roku przez ks. Franciszka Blachnickiego w odpowiedzi na apel św. Jana Pawła II. Ten prężnie działający ruch trzeźwościowy poprzez modlitwę, formację i podejmowane działania skutecznie wyzwalał i wyzwala wielu ludzi i całe rodziny z nałogów, szczególnie z alkoholizmu⁹⁹. Kolejnym apelem metropolity częstochowskiego była zachęta do „zakładania klubów i kół anonimowych alkoholików i wspierania tych, którzy walczą z nałogiem”¹⁰⁰. W Polsce grupy anonimowych alkoholików, często działające przy parafiach, stanowią największą i najskuteczniejszą wspólnotę samopomocową, której działanie opiera się na solidnym wsparciu grupy oraz konkretnym programie pracy nad sobą zainteresowanego wyjściem z nałogu¹⁰¹. Czerpiąc z hagiografii Kościoła, wskazywał wreszcie abp Nowak konkretne wzorce w walce o trzeźwość, jak choćby przykład bł. Mateusza Talbot, który „mocą wiary i energią woli wydobył się ze szponów straszliwego nałogu”¹⁰².

Duże niebezpieczeństwo upatrywał też abp Stanisław Nowak w szerzącej się coraz bardziej rozwiązłości, którą jako wadę narodową piętnował już Kardynał Stefan Wyszyński w ślubach jasnogórskich. Metropolita częstochowski używał jednak w swych listach duszpasterskich uwspółcześnionego określenia „seksualizm”. Dostrzegając, że przyczyną zjawiska jest błędne pojmowanie miłości. Świat, który źle pojmuje miłość, będzie widział seksualność nie jako dar Boży, otwarty na życie, ale jako fizyczną przyjemność i zaspokojenie pożądliwości. Przestrzegał, że „to, co współczesny język określa niekiedy zwrotem: «rewolucja seksualna», jest powrotem do pogańskiej koncepcji życia”¹⁰³, a współczesna cywilizacja śmierci karmi się „kultem seksu”, który prowadzi do pustki duchowej¹⁰⁴. Mówił wprost o przemyśle służącym zmysłowości, egoizmowi i panseksualizmowi¹⁰⁵. Do innych jeszcze zagrożeń zaliczał:

⁹⁸ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Adwent 1987 roku*, LP 1, 29.

⁹⁹ F. BLACHNICKI, *Podręcznik Krucjata Wyzwolenia Człowieka*, Kraków 2017.

¹⁰⁰ S. NOWAK, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 2009 roku*, LP 1, 109.

¹⁰¹ M. DZIEWIECKI, *Nowoczesna profilaktyka uzależnień*, Kielce 2001, 106.

¹⁰² S. NOWAK, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1987 roku*, LP 2, 191.

¹⁰³ TENŻE, *List Pasterski Biskupa Częstochowskiego na Wielkanoc 1990 roku*, LP 1, 392.

¹⁰⁴ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Wielkanoc 2003 roku*, LP 1, 439.

¹⁰⁵ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodze-*

szerzącą się pornografię, różnego typu marsze promujące pozamałżeńskie formy przeżywania seksualności, antykoncepcję, aborcję, złe uświadomienie seksualne. W dobie reform w Polsce abp Nowak wyrażał jednak przede wszystkim swoje z troską o odpowiedni program wychowania młodego pokolenia do pięknej miłości rodzinnej. Podczas gdy w 1993 roku pisał: „Ustawodawstwo polskie, które wprowadza do szkół wychowanie seksualne dzieci i młodzieży, szczęśliwie opowiedziało się za prorodzinnym jej kształtem”¹⁰⁶, to już w 1996 roku wyrażał zaniepokojenie: „[...] jakże nam nie protestować przeciw próbom legalizacji procedury gorszenia dzieci przez uchwalenie tak zwanej ustawy o wychowaniu seksualnym, która ma w szkole obowiązywać od przyszłego roku. Wychowywanie antykoncepcyjne to przecież niszczenie tej tkanki w człowieku, która seksualność włącza w duchową miłość i w ten sposób buduje najpiękniejsze więzi międzyludzkie, rodzinne, środowiskowe i narodowe”¹⁰⁷. Pokazanie prawidłowych wzorców seksualności, nieoderwanej od miłości i zanurzonej w Bogu, uważał za skuteczne narzędzie do walki z rozwiązłością.

Zakończenie

Arcybiskup Stanisław Nowak, czwarty biskup diecezjalny diecezji częstochowskiej i pierwszy arcybiskup metropolita częstochowski, pozostawił pokaźną liczbę 337 listów skierowanych do swoich diecezjan. Tematyka tychże listów jest bardzo szeroka, dotyczy przede wszystkim spraw duchowych, moralnych, społecznych, socjalnych, politycznych, a także bieżących problemów Kościoła częstochowskiego na przestrzeni lat rządów diecezją.

„Bóg dał nam się urodzić na tej ziemi – pisał bł. Honorat Koźmiński – która więcej niż inna dotknięta jest dziś utrapieniem, abyśmy poczuli się więcej do ratowania kochanej Ojczyzny naszej”¹⁰⁸. Wydaje się, że te słowa zacytowane przez abpa Stanisława Nowaka w liście na Boże Narodzenie 1989 roku przynaglały i samego pasterza częstochowskiego do poświęcenia się sprawie narodowej, tej miłości do Ojczyzny,

---

nie 2005 roku, LP 1, 192.

¹⁰⁶ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Adwent 1993 roku*, LP 1, 47.

¹⁰⁷ TENŻE, *List Pastorski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1996 roku*, LP 1, 159.

¹⁰⁸ TENŻE, *List Pastorski Biskupa Częstochowskiego na Boże Narodzenie 1989 roku*, LP 1, 136.

którą realizował wytrwale przez swoje biskupie posługiwanie. Był świadomy dziedzictwa, jakiego strzeże Kościół w Polsce: „Nie wolno nam też zaprzepaścić darów, jakich Bóg udzielił narodowi naszemu pod koniec dwudziestego wieku. Wymieńmy niektóre z nich: Papież z Polski, jego cudowne pielgrzymki do Ojczyzny, Prymas Tysiąclecia, wyzwolenie z komunizmu, krew męczeńska księdza Jerzego Popiełuszki, odrzucenie zgubnego dla nas paktu jałtańskiego oddzielającego Polskę od krajów Europy”¹⁰⁹. W swoich listach pasterskich nie tylko przedstawiał zagrożenia, piętnował zło moralne i duchowe dotykające Polaków, ale także wlewał w serca wiernych otuchę. Przedstawiał pozytywne wzorce, tworzył i zachęcał do włączania się w szlachetne inicjatywy duchowe i charytatywne. Jego troska o Kościół to w pierwszej mierze troska o Kościół lokalny, częstochowski i Kościół w Polsce. Z lektury i analizy listów pasterskich czwartego biskupa częstochowskiego wysuwa się wniosek o jego wielkim zatroskaniu o ducha narodu polskiego kształtowanego przez chrześcijaństwo.

Pastoral Care about the Religious and the Moral Condition of the Polish Nation in Archbishop Stanisław Nowak's Pastoral Letters. Summary

Archbishop Stanisław Nowak in his pastoral letters written in the period of presiding over the Church of Częstochowa (1984-2011) paid great attention and concern to the faith and the morality of this part of the People of God which was entrusted to him. Many manifestations of this care can be seen throughout his twenty-seven-years' service. It was principally focused on the care about the shape and the condition of faith in the Polish nation. His letters touched many essential problems related to the experiencing the religiosity both in the social and in the personal aspect. The specific recipients of this pastoral care were Polish families. He inseparably conjoined the care about families with the struggle for protection of the human life from conception until the natural death. These are the subsequent crucial subjects of many pastoral letters of the first metropolitan of Częstochowa. Finally, the call to fight the national

---

¹⁰⁹ TENŻE, *List Pasterski Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego na miesiąc sierpień 1999 roku*, LP 2, 229.

vices, which influence negatively the People of God entrusted to him, permeated all his pastoral teaching. The present paper attempts to disclose these problems.

Słowa kluczowe: Arcybiskup Stanisław Nowak, listy pasterskie, pasterska troska, naród polski.

Keywords: Archbishop Stanisław Nowak, pastoral letters, pastoral care, Polish nation.

Bibliografia

I. Źródła

Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 157 (1997), poz. 1040.

Ioannes Paulus II, *Adhortatio apostolica post-synodalis de Episcopo ministro Evangelii Iesu Christi pro mundi spe „Pastores gregis”*, AAS 96 (2004), 825-924, Jan Paweł II, *Posynodalna Adhortacja Apostolska o biskupie słudze Ewangelii Jezusa Chrystusa dla nadziei świata „Pastores Gregis”*, Kraków 2003.

Congregatio pro Doctrina Fidei, *Instructio de Quibusdam Scientiae Bioethicae Quaestionibus „Dignitas personae”*, AAS 100 (2008), 858-887, Kongregacja Nauki Wiary, *Instrukcja „Dignitas personae” dotycząca niektórych problemów bioetycznych*, Kraków 2009.

Nowak S., *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014.

Nowak, S., *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/2, Częstochowa 2014.

II. Opracowania

Blachnicki F., *Podręcznik Kruczata Wyzwolenia Człowieka*, Kraków 2017.

Duda M., *Nauczyciel wiary i herold Słowa*, w: Nowak S., *Siewca słowa. Listy pasterskie (1984-2011)*, red. M. Duda – M. Mikołajczyk – B. Stypułkowska, t. I/1, Częstochowa 2014.

Duda M., *Parafia a świat wartości*, Częstochowa 2004.

Duda M., *VI Światowy Dzień Młodzieży*, t. II/2, *Organizacja V'90 – IV'91*, Częstochowa 2016.

Dziewiecki M., *Nowoczesna profilaktyka uzależnień*, Kielce 2001.

Kapuściński J., *Bibliografia Arcybiskupa Metropolity Częstochowskiego dr. Stanisława Nowaka (do 1992 r.)*, VeC 10 (2018), 26-51.